

A DA LET

İbn Miskeveyh'ten Risaleler

Çeviri: Yunus Kaplan

SUFİ
KİTAP

GİRİŞ

İbn Miskeveyh'in ahlak ve adalet tasavvurunu kavrayabilmek için, onu hem antik felsefe mirasının hem de İslami vahiy geleneğinin sürekliliği içinde, fakat aynı zamanda bu iki damarı özgün bir terkip ile yeniden inşa eden bir düşünür olarak görmek gerekir.¹ Onun ahlak anlayışının arka planında, Platon ve Aristoteles'ten² Yeni-Platonculuğa uzanan felsefi miras ile Kur'an ve hadislerde şekillenen ahlak-adalet anlayışı iç içe geçmiştir; fakat bu miras, olduğu gibi tekrar edilmez, İslami bir teleoloji ve insan tasavvuru çerçevesinde yeniden yorumlanır.³

Platon, başta *Politeia* olmak üzere diyaloglarında adalet meselesini hem bireysel hem toplumsal düzeyde tartışır.

1 Mehmet Bayraktar, "İbn Miskeveyh", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. 20 (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 204-208.

2 Nâcî et-Tikrîti, *el-Felsefetü'l-Ahlâkiyyetü'l-Eflâtûniyye 'inde Mufekkiri'l-İslâm*, Beyrut: Dârü'l-Endelüs, 1402/1982.

3 Peter Adamson-Peter E. Pormann, "More than Heat and Light: Miskawayh's Epistle on Soul and Intellect", *The Muslim World* 102, sy. 3-4 (2012): 478-524; Majid Fakhry, "Justice in Islamic Philosophical Ethics: Miskawayh's Mediating Contribution", *Journal of Religious Ethics* 3, sy. 2 (1975): 243-254.

Ona göre adalet, ruhun üç unsurunun (akıl, öfke/irade ve arzu) kendi yerinde bulunması ve kendine düşen işi görmesi; şehirde ise her sınıfın kendi işini yapmasıdır. Bu çerçevede adalet, hem insanın iç dünyasında bir düzen, hem de şehirde görev ve yetkilerin ahenkli dağılımıdır. Platon'un adaleti "her şeyin yerine oturması" olarak tasavvur eden bu yaklaşımı, daha sonra hem İslam siyaset düşüncesinde hem de ahlak literatüründe yankı bulacaktır.

Aristoteles ise başta *Nikomakhos'a Etik* ve *Politika* adlı eserlerinde ahlak ve adaleti sistematik bir çerçeveye kavuşturur. Fazilet, onda "ifrat ile tefrit arasında orta hâl" olarak tanımlanır. Mutluluk (*eudaimonia*), ruhun fazilete uygun fiili olarak anlaşılır. Adalet, hem "genel fazilet" (bütün faziletlerin toplandığı üst ilke) hem de dağıtıcı ve denkleştirici adalet şeklinde özel bir fazilettir. Böylece adalet, hem bireyler arası ilişkilerde hakkın gözetilmesi, hem de şehrin bütünü açısından ortak iyinin korunması anlamına gelir. İbn Miskeveyh'in adaleti hem kozmik düzen hem bireyin iç dünyası hem de toplumsal yapı bakımından ele alışı, bu Aristotelesçi mirasla akrabalık taşır; fakat onu vahyin belirleyici ufku içinde yeniden kurar.

Yeni-Platonculuk, özellikle Plotinos sonrasında, ahlakı "Bir"e benzetmek, yani varlığın en yüksek kaynağına mümkün olduğunca yaklaşmak olarak yorumlamıştır. İyilik Bir'le, kötülük ise çokluk ve yoklukla irtibatlandırılır; fazilet, ruhun aşağıya (maddeye) değil yukarıya (nur ve akli âleme) yönelmesidir. Bu çerçeve, İslam felsefesinde

hem sudûr teorisi hem de ahlakî kemâl fikri için önemli bir zemin hazırlamış; İbn Miskeveyh de iyilik-varlık, kötülük-çokluk-yokluk arasında kurduğu ilişkiyle bu mirası dönüştürerek sürdürmüştür.

Öte yandan, İslami gelenek daha Kindî'den önce ahlak ve adalet kavrayışını doğrudan vahyin ışığında inşa eder. Kur'an'da adalet (‘adl, qıst), ihsan, takvâ, merhamet ve emanet gibi kavramlar ahlakî düzenin temelini oluşturur. “Allah size emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder” (Nisâ 4/58) ve “Bir topluluğa olan kininiz sizi adaletsizliğe sevk etmesin; adaletli olun, bu takvâyâ daha yakındır” (Mâide 5/8) gibi ayetler, adaletin yalnızca hukukten gözetilmesi gereken bir ilke değil, kalbi şekillendiren bir takvâ ölçüsü olduğunu gösterir. “Allah adaleti, ihsanı ve akrabaya vermeyi emreder; hayâsızlığı, fenalığı ve azgınlığı yasaklar.” (Nahl 16/90) ayetinde adalet ile ihsan yan yana zikredilir, böylece adaletin ötesinde bir “fazl ve lütuf” alanı açılır.

Hadislerde de Hz. Peygamber'in “Hepiniz çobansınız ve hepiniz güttüklerinizden sorumlusunuz” mealindeki beyanı, adaletin yönetici-yönetilen ilişkisinden aile içi ilişkilere kadar uzanan geniş bir sorumluluk ahlakı olarak anlaşıldığını gösterir. “Zalim de olsa mazlum da olsa kardeşine yardım et” hadisinde zalime yardım etmenin onu zulmünden alıkoymak anlamına geldiğinin açıklanması, adaletin pasif bir denge hâli değil, zulmü engelleme yükümlülüğü taşıyan etkin bir ilke olduğunu vurgular. Bu

birikim, İslam dünyasında felsefi ahlak metinleri kaleme alınmadan önce bile zengin bir ahlak-adalet düşüncesinin oluştuğuna işaret eder.

Bu vahiy merkezli ahlak tasavvuru, Kindî ile felsefi bir dil kullanılarak yeniden ifade edilmeye başlanır. “İslam filozoflarının ilk halkası” kabul edilen Kindî, saadet, nefsin arınması, dünya-âhiret dengesi ve hikmetin değeri üzerine kaleme aldığı risalelerde, antik felsefenin kavramları ile Kur’ani kavramları yan yana kullanır. İnsanın ölüm karşısındaki tavrı, dünyanın geçiciliği, ruhun bekası ve musibetlerin anlamı gibi meseleler, onda hem ontolojik hem ahlakî sorular olarak ele alınır; böylece ahlak, varlığın genel düzeniyle ilişkili bir “hikmet” disiplini hâline gelir.

Fârâbî ise bu çizgiyi daha sistematik bir düzeye taşır. *el-Medînetü’l-Fâzıla*, *es-Siyâsetü’l-Medeniyye* ve diğer eserlerinde Platon ve Aristoteles’ten devraldığı “fazilet, mutluluk, adalet, şehir” kavramlarını İslami bir teleoloji içinde yeniden temellendirir. Mutluluk, en yüksek kemâl olarak tanımlanır; bu kemâle ulaştıran fiiller faziletlerdir. Fârâbî’de ahlakî kemâl ile siyasi düzen birbirinden kopuk değildir: Faziletli şehir, faziletli fertler yetiştiren düzendir, adalet hem bu düzenin şartı hem de sonucudur. Faziletli önderin rehberliğinde nefsin arındıran insan hem bireysel saadete erişir hem de toplumsal düzenin istikrarına katkıda bulunur.

Bu çizgi, daha sonra “tehzîb” (ahlakî terbiye, karakterin arındırılması) geleneğinin doğuşunu hazırlayacaktır.

Tehzîb literatürü, nefsin tezkiyesi, huyların güzelleştirilmesi, faziletlerin meleke hâline gelmesi ve insanın saadete yönelmesi üzerine kuruludur. Ahlak artık yalnızca nasihat kitaplarının konusu olmaktan çıkar, nefsin kuvvelerini, alışkanlıkları ve toplumsal bağlamı dikkate alan felsefi bir disiplin hâline gelir. İbn Miskeveyh, bu geleneğin erken ve kurucu isimlerinden biridir ve kendisinden sonra Nasîrüddîn Tûsî (ö. 672 / 1274), Celâleddîn Devvânî (ö. 908 / 1502), Kınalızâde Ali Efendi (ö. 979 / 1572) gibi isimlerce sürdürülecek olan ahlak felsefesi zincirinde kilit bir halka olarak yer alır.⁴

4 Cahid Şenel, "İbn Miskeveyh: Yeni Eflâtuncu Metafizik ve Ahlâk", İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler, ed. M. Cüneyt Kaya (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 221-223.

İBN MİSKEVEYH: HAYATI, ESERLERİ VE TEHZİB GELENEĞİNDEKİ YERİ

Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb el-Miskeveyh (ö. 421 / 1030), kaynakların ittifakıyla, İslam düşünce tarihinde hem ahlak filozofu hem tarihçi hem de kütüphaneci-idareci kimliğiyle öne çıkan çok yönlü bir entelektüeldir.⁵ Doğum yeri ve tarihi kesin olmamakla birlikte genellikle Cibal bölgesinde, muhtemelen Rey veya civarında, IV./X. yüzyılın ilk yarısında dünyaya geldiği kabul edilir.⁶ Gençliğinde iyi bir Arapça, edebiyat ve dinî ilimler eğitimi almış; ardından mantık, felsefe, matematik ve tabii ilimlerle meşgul olmuştur. Bu entelektüel formas-

5 Muhammed Fârûk en-Nebhân, "Mefhûmu'l-Ahlâk 'inde İbn Miskeveyh fî Kitâbihi Tehzîbü'l-Ahlâk", el-Akademîyye 24 (2007): 139-154.

6 Oliver Leaman, "Miskawayh, Aḥmad ibn Muḥammad", The Biographical Encyclopedia of Islamic Philosophy, ed. Oliver Leaman (London: Bloomsbury Academic, 2015), 323–327.

yon, daha sonra kaleme aldığı ahlak ve tarih eserlerinde açıkça görülür.⁷

Siyasi ve idari hayatı ağırlıklı olarak Büveyhîler döneminde şekillenmiştir.⁸ Bağdat'ta bu hânedanın önde gelen kumandan ve vezirlerinin maiyetinde bulunmuş; özellikle Muizzüddavle (ö. 356/967) devrinde onun kumandanlarından Mühellebî'nin (ö. 352/963), ardından Rüknüddavle'nin (ö. 366/976) ünlü veziri İbnü'l-Amîd'in (ö. 360/970) ve daha sonra onun oğlu Ebü'l-Feth'in (ö. 366/976) kütüphanecisi ve defterdarı olarak görev yapmıştır. Bu sayede hem dönemin siyasi merkezlerine yakın olmuş hem de zengin saray kütüphanelerinden yoğun biçimde istifade etmiştir. İbnü'l-Amîd'in kütüphanesinde "her ilme ait yüzlerce deve yükü kitap" bulunduğunu, Horasan istilasası sırasında bu kütüphaneyi bizzat korumaya çalıştığını kaydetmesi, onun kitapla ve ilimle kurduğu sıkı ilişkiyi göstermesi bakımından anlamlıdır. Aynı çevrede mantık ve felsefe dersleri aldığı Ebû Süleyman es-Sicistânî gibi isimler, onun teorik formasyonunu derinleştirmiştir.⁹

İbn Miskeveyh'in tarih ilmindeki birikimi, meşhur eseri *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkubu'l-Himem*'de somutlaşır.

7 Müfit Selim Saruhan, "İbn Miskeveyh", İslâm Felsefesi Tarihi, ed. Bayram Ali Çetinkaya, c. 6 (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), 393-422.

8 Oliver Leaman, "İbn Miskawayh", içinde History of Islamic Philosophy, ed. Seyyed Hossein Nasr—Oliver Leaman, Routledge History of World Philosophies, c. 1 (London—New York: Routledge, 2001), 252-263; B. H. Siddiqui, "Miskawayh: Life and Works", Journal of the Regional Cultural Institute 7, sy. 2-3 (1977): 87-111.

9 Saruhan, "İbn Miskeveyh", 393-422; Abdülazîz İzzet, el-Ahlâk fî'l-İslâm ve'l-Felsefeti'l-Yûnâniyye: İbn Miskeveyh, Beyrut: Dârü'n-Nefâis, ts.

Bu eser, kronolojik bir hadiseler listesi olmanın ötesinde, siyasi ve ahlakî tecrübeyi birlikte değerlendiren, yöneticilerin tutumlarından hareketle tarihten “ibret ve hikmet” devşirmeye çalışan bir siyaset–ahlak tarihi niteliği taşır. Onun tarihçiliği, olayları çıplak bir kronoloji olarak değil, insan karakteri, fazilet ve reziletin tarih içindeki tezahürleri olarak okuyan bir perspektife dayanır.

Bununla birlikte İbn Miskeveyh’i İslam düşünce tarihinde kalıcı kılan asıl yönü, ahlak felsefesi alanındaki katkılarıdır. En çok bilinen eseri *Tehzîbü’l-Ahlâk ve Tathîru’l-A’râk*, hem Aristo’nun *Nikomakhos’a Etik*’inden hem de Helenistik–İranî ahlak mirasından beslenen, fakat bu mirası Kur’an ve Sünnet merkezli bir insan–kemâl tasavvuruyla mezceden ilk büyük sistematik ahlak kitabı olarak kabul edilir.

Bu eser, daha sonra Tûsî’nin *Ahlâk-ı Nâsırîsi*, Devvânî’nin *Ahlâk-ı Celâlîsi*, Kınalızâde’nin *Ahlâk-ı Alâîsi* gibi klasik çalışmalar için bir “model” işlevi görmüş; böylece “tehzîb geleneği”nin şekillenmesinde kurucu bir rol oynamıştır.

İbn Miskeveyh’in yalnızca teorik ahlak değil, pratik hikmet ve dünya tecrübesi alanında da önemli eserleri vardır. İran, Hint, Yunan ve Arap–İslam kültürlerinde teşekkül etmiş ahlak ve âdâba dair özdeyişleri ve hikmetli sözleri bir araya getiren *Câvîdân-Hired* (ya da *Âdâbü’l-‘Arab ve’l-Furs*), farklı geleneklerden devralınan hikmet

mirasının İslami bir çerçevede yeniden derlenmesinin örneğidir.

Ayrıca *el-Fevzü'l-Aşğar*, *el-Fevzü'l-Ekber* gibi metafizik ve ahlakî içerikli risaleleri, nefsin tekâmülü, ölüm, diriliş ve saadet konularını işlemektedir. Bu geniş külliyat, İbn Miskeveyh'in Yeni-Platoncu metafizik ile pratik ahlakı aynı çatı altında buluşturan özgün bir düşünür olduğunu göstermektedir.¹⁰

Böylece İbn Miskeveyh, bir yandan saray kütüphanelerinde ve siyaset çevrelerinde tecrübe kazanmış bir tarihçi ve bürokrat, diğer yandan antik miras ile İslami vahyi birleştiren bir ahlak filozofu olarak, İslam düşünce tarihinin hem teorik hem pratik damarını buluşturan bir figür hâline gelir.

10 Adamson-Pormann, "More than Heat and Light", 485-492.